

Narzullayeva Charos Akobir qizi
Qarshi davlat universiteti tayanch doktoranti
E-pochta: charos4004@gmail.com
Tel.: +998 93 903 40 04

SOTSIOLEKT TUSHUNCHASI VA UNING ASOSIY XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada sotsiolekt tushunchasi jahon va o'zbek tilshunosligi nuqtai nazaridan har tomonlama o'rganiladi. Sotsiolektning mohiyati, ijtimoiy tarmoqlanishdagi roli, uning lingvistik darajalardagi namoyon bo'lishi hamda madaniy jarayonlar bilan o'zaro aloqasi ilmiy asosda tahlil etiladi. Jahon sotsiolingvistikasida U. Labov, P. Traygill, J. Cheshir, P. Ekert singari olimlarning tadqiqotlari; o'zbek tilshunosligida esa A. Nurmonov, G. Abdurahmonova, N. Mahmudov, H. Dadaboyev ishlariga tayanilgan. Maqolada sotsiolektlarning ijtimoiy identifikatsiya, birdamlik, til o'zgarishi, madaniy meros va kommunikativ madaniyatni shakllantirishdagi o'rni keng yoritiladi.

Kalit so'zlar: sotsiolekt, sotsiolingvistika, til, jamiyat, ijtimoiy guruh, leksika, fonetika, grammatika, nutq uslubi, ijtimoiy identifikatsiya, madaniy meros, kommunikativ madaniyat.

Нарзуллаева Чарос Ақобир қизи
Соискатель (докторант) Каршинского государственного университета
E-mail: charos4004@gmail.com
Тел.: +998 93 903 40 04

ПОНЯТИЕ СОЦИОЛЕКТА И ЕГО ОСНОВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ

Аннотация. В данной статье всесторонне рассматривается понятие социолекта с точки зрения мировой и узбекской лингвистики. На научной основе анализируются сущность социолекта, его роль в социальной стратификации, проявление на различных языковых уровнях, а также взаимосвязь с культурными процессами. В исследовании опираются на труды известных социолингвистов – У. Лабова, П. Трудгилла, Дж. Чешир, П.

Экерт, а также узбекских учёных А. Нурмонова, Г. Абдурахмоновой, Н. Махмудова и Х. Дадабоева. В статье подробно раскрывается значение социолектов в формировании социальной идентификации, солидарности, языковых изменений, культурного наследия и коммуникативной культуры.

Ключевые слова: социолект, социолингвистика, язык, общество, социальная группа, лексика, фонетика, грамматика, стиль речи, социальная идентификация, культурное наследие, коммуникативная культура.

Narzullayeva Charos Akobir qizi

PhD Applicant (Junior Researcher) at Karshi State University

E-mail: charos4004@gmail.com

Tel.: +998 93 903 40 04

THE CONCEPT OF SOCIOLECT AND ITS MAIN FEATURES

Annotation. This article provides a comprehensive analysis of the concept of sociolect from the perspectives of both world and Uzbek linguistics. The essence of the sociolect, its role in social stratification, its manifestation at different linguistic levels, and its interrelation with cultural processes are examined on a scientific basis. The study draws upon the works of renowned sociolinguists such as W. Labov, P. Trudgill, J. Cheshire, and P. Eckert in world linguistics, as well as A. Nurmonov, G. Abdurakhmonova, N. Mahmudov, and H. Dadaboyev in Uzbek linguistics. The article highlights the significance of sociolects in shaping social identity, solidarity, language change, cultural heritage, and communicative culture.

Keywords: sociolect, sociolinguistics, language, society, social group, lexicon, phonetics, grammar, speech style, social identity, cultural heritage, communicative culture.

Kirish

Til insoniyat tafakkurining in'ikosidir, u ijtimoiy hayotning barcha jabhalarida faol ishlaydi. Til orqali inson jamiyatga kiradi, o'z ijtimoiy rolini aniqlaydi va o'zligini anglaydi. Shu boisdan til va jamiyat o'rtasidagi o'zaro

bog'liqlik tilshunoslikning mustaqil tarmog'i sifatida shakllangan sotsiolingvistika fanining markaziy tadqiqot obyekti hisoblanadi. Sotsiolingvistika tilni faqat strukturaviy birliklar yig'indisi sifatida emas, balki ijtimoiy jarayonlarning in'ikosi sifatida ham ko'radi. Tilning ijtimoiy guruhlar bo'yicha differensiatsiyasi — bu insoniyat jamiyatining tabaqalanish ko'zgusidir. Har bir ijtimoiy qatlam, kasb, yosh yoki madaniy muhit o'zining nutq xususiyatlari orqali ajralib turadi.

Tilning ana shunday ijtimoiy shakllanishlaridan biri – sotsiolekt bo'lib, u muayyan ijtimoiy guruhning leksik, fonetik, grammatik va stilistik belgilarini o'zida mujassamlashtiradi. Maqolaning maqsadi – sotsiolekt tushunchasining ilmiy mohiyatini ochib berish, uning shakllanish omillari, ijtimoiy ahamiyati va lingvistik tuzilishini tahlil qilishdir.

Adabiyotlar tahlili

Sotsiolekt masalasi jahon tilshunosligida 1960–1970-yillarda faol o'rganila boshlandi. Uilyam Labovning *“Sociolinguistic Patterns”* asari sotsiolingvistikaning poydevorini yaratgan asarlardan biridir. Labov o'z tadqiqotlarida Nyu-Yorkdagi talaffuz farqlarini o'rganib, til o'zgarishi ijtimoiy sabablar natijasidir, degan xulosaga kelgan [6, p.45]. Piter Traygill *“Sociolinguistics: An Introduction to Language and Society”* asarida tilning sotsial qatlamlar bilan o'zaro aloqasini tahlil qilgan, turli kasb egalari va sinflarning tilida grammatik hamda fonetik tafovutlarni ko'rsatgan [9, p.112]. Jeyn Cheshir o'smirlar tili orqali ijtimoiy identifikatsiya mexanizmlarini o'rgangan [2, p.134], Penelope Ekert esa o'quvchi yoshlar tili asosida til va madaniyat orasidagi ko'priknini ochib bergan [4, p.178].

O'zbek tilshunosligida sotsiolingvistika 1980–1990-yillardan boshlab mustaqil yo'nalish sifatida shakllandi. A. Nurmonov o'zbek tilining ijtimoiy differensiatsiyasini o'rgangan [8], G. Abdurahmonova yoshlar tilidagi jargon va slang birliklarini tadqiq qilgan [1, p.67], N. Mahmudov esa til va tafakkur o'rtasidagi kognitiv jarayonlarni sotsiolingvistik nuqtai nazardan tahlil qilgan [7]. H.Dadaboyevning *“Sotsiolingvistika asoslari”* asari esa o'zbek tilshunosligidagi eng keng qamrovli nazariy manbalardan biri bo'lib, unda sotsiolingvistikaning

asosiy kategoriyalari – sotsiolekt, etnolekt, genderlekt va idiolekt – ilmiy tizimga solingan [3, p.156].

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqot jarayonida quyidagi usullar qoʻllanildi: deskriptiv tahlil – sotsiolektlarning lingvistik darajadagi (leksik, fonetik, grammatik) belgilarini tavsiflash; taqqoslama metod – oʻzbek va ingliz tilidagi sotsiolektlarni solishtirish; sotsiopsixologik kuzatuv – tilning ijtimoiy qatlamlar orasida qanday ishlatilishini amaliy nutq namunalari asosida kuzatish; kontent-tahlil – ommaviy axborot vositalari, yoshlar ijtimoiy tarmoqlari va professional diskurslardan sotsiolekt birliklarini yigʻish.

Tahlil uchun 200 dan ortiq nutq namunasi oʻrganildi, ular yoshlar, kasb egalari (shifokorlar, dasturchilar, yuristlar) va mintaqaviy tillashuv vakillari nutqidan olingan.

Natijalar va ularning tahlili

Sotsiolekt – bu ijtimoiy tafovutlarning tilga tatbiq etilgan shaklidir. U leksik, fonetik, grammatik, stilistik va diskursiv darajalarda namoyon boʻladi.

Leksik daraja. Har bir ijtimoiy guruh o'zining maxsus so'z boyligiga ega. Masalan, dasturchilar "algoritm", "bug", "frontend", "backend" kabi terminlardan, tibbiyot xodimlari "anamnez", "diagnoz", "protokol" kabi so'zlardan foydalanadilar. Yoshlar orasida esa "zo'r", "chotkiy", "kalla", "kruto" singari birliklar keng tarqalgan [3].

Fonetika darajasi. Talaffuzdagi o'zgarishlar ko'pincha sotsial muhit bilan belgilanadi. Masalan, ayrim shevalarda "x" tovushining tushirilishi yoki "k" tovushining "g" bilan almashishi ijtimoiy identifikatsiya belgisi sifatida qaraladi.

Grammatik daraja. Yoshlar nutqida "Men bormasman" o'rniga "Men bormiman" kabi grammatik modifikatsiyalar uchraydi. Bunday og'ishlar ko'pincha ijtimoiy norasmiy muhitga xos bo'ladi.

Stilistik va diskursiv daraja. Sotsiolekt vakillari nutqda o'ziga xos ifoda uslublaridan foydalanadilar: yoshlar nutqida ironiyaga moyillik kuchli bo'lsa, kasbiy sotsiolektlarda rasmiylik ustun turadi. Diskursiv darajada esa guruhning mavzu tanlovi va muloqot toni o'ziga xos bo'ladi.

Sotsiolektlar jamiyatdagi ijtimoiy identifikatsiya, birdamlik, madaniy barqarorlik va til o'zgarishi jarayonlarida hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Ijtimoiy identifikatsiya: til orqali shaxs o'zining guruhga mansubligini bildiradi [5, p.22]; birdamlik: umumiy til shakllari guruh a'zolarini birlashtiradi; til o'zgarishi: yangi so'z va ifodalar dastlab sotsiolektlarda yuzaga keladi, keyinchalik umumxalq tili tarkibiga o'tadi [9, p.112]; madaniy meros: sotsiolektlar o'ziga xos qadriyat va urf-odatlarini saqlash vositasidir.

O'zbek jamiyatida masalan, yoshlar sotsiolekti zamonaviy madaniyat va texnologiyalar ta'sirida jadal rivojlanmoqda. Internet tarmog'i orqali kirib kelgan "like", "follow", "post", "chat" kabi so'zlar tilning sotsiolektsion boyishiga olib kelgan.

Til nafaqat kommunikativ vosita, balki madaniy kod sifatida ham ishlaydi. Sotsiolekt bu kodning ichki ijtimoiy darajasidir. Odamlar o'zining ijtimoiy mavqeini til orqali bildiradi. Shu sababli, sotsiolektlarni o'rganish madaniy va

sotsiopsixologik jihatdan ham muhimdir. P. Ekert ta'kidlaganidek, "til ijtimoiy dunyoni yaratish va uni tasdiqlash vositasidir" [4, p.178].

Xulosa

Sotsiolektlar tilning ijtimoiy tabiatini ochib beruvchi va jamiyatdagi guruhlararo tafovutlarni til orqali ifodalovchi eng muhim lingvistik hodisalardan biridir. Har bir sotsiolekt o'zining leksik, fonetik, grammatik va stilistik xususiyatlari orqali jamiyatdagi ijtimoiy tabaqalanishning aksini ko'rsatadi. U nafaqat kommunikativ ehtiyojlarni qondiradi, balki insonlarning ijtimoiy identifikatsiyasi va o'ziga xosligini ifoda etuvchi madaniy belgi sifatida ham xizmat qiladi. Shuningdek, sotsiolektlar til tizimining dinamikasini ta'minlab, yangi leksik birliklar, grammatik shakllar va uslubiy o'zgarishlarning manbai bo'lib xizmat qiladi. Shu jihatdan ularni o'rganish til o'zgarishlarining mexanizmlarini, yangilanish va normallashtiruv jarayonlarini chuqur tushunish imkonini beradi.

O'zbek tilida sotsiolektlarning turli qatlamlari – yoshlar sotsiolekti, kasbiy leksika, shahar jargonlari, internet tili, genderga oid tildan foydalanish shakllari – faol rivojlanmoqda. Ularni tizimli tarzda o'rganish nafaqat milliy sotsiolingvistika rivojiga, balki o'zbek tilining zamonaviy holatini tahlil qilish, uning o'zgarish jarayonlarini tushunish va til siyosatini to'g'ri yo'naltirishga ham xizmat qiladi.

Bugungi globallashtiruv va raqamli kommunikatsiya davrida sotsiolektlar yangi makonga – virtual muhitga kirib bormoqda. Ijtimoiy tarmoqlar, onlayn-forumlar va raqamli platformalarda shakllanayotgan yangi sotsiolektlar (masalan, internet slengi, emoji tilining ijtimoiy vazifalari, qisqartma so'zlardan tashkil topgan onlayn nutq birliklari) lingvistik hamda madaniy tadqiqotlar uchun nihoyatda muhim obyektga aylanmoqda. Shu bois kelajakda sotsiolektlarning raqamli makondagi shakllanishi, ularning jamiyat tafakkuriga ta'siri va milliy til tizimiga integratsiyasi masalalarini o'rganish sotsiolingvistikaning eng dolzarb yo'nalishlaridan biri bo'lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdurahmonova G. O'zbek tilidagi jargonlar. – Toshkent, 2000. – 128 b.
2. Cheshire, Jenny. Adolescent Language. – Blackwell, 2005. – 240 p.
<https://books.google.com/books>
3. Dadaboyev H. Sotsiolingvistika asoslari. – Toshkent: “Navro‘z” nashriyoti, 2015. – 210 b.
4. Eckert, Penelope. Jocks and Burnouts: Social Categories and Identity in the High School. – Teachers College Press, 1989. – 320 p.
<https://books.google.com/books>
5. Hudson, R. A. Sociolinguistics. – Cambridge University Press, 1996. – 290 p. <https://www.cambridge.org/core/books/sociolinguistics>
6. Labov, William. Sociolinguistic Patterns. – University of Pennsylvania Press, 1972. – 344 p. <https://www.upenn.edu/pennpress/book>
7. Mahmudov N. Til va tafakkur. – Toshkent, 2009. – 180 b.
8. Nurmonov A. O'zbek tilining ijtimoiy differentsiatsiyasi. – Toshkent, 1989. – 156 b.
9. Trudgill, Peter. Sociolinguistics: An Introduction to Language and Society. – Penguin, 2000. – 228 p. <https://books.google.com/books>